

حالش‌های پیش رو تاریخ‌نگاری جنگ

فتاح غلامی*

با این وصف در میان کسانی که در مورد جنگ قلم می‌زنند نگاه یکسان به این پدیده وجود ندارد و همین مسئله نیز بر تاریخ‌نگاری جنگ تأثیر گذاشته است.

بر اساس دیدگاهی از آنجایی که هنوز ۵۰ سال از زمان وقوع یک حادثه نگذشته، بنابراین آن حادثه هنوز به تاریخ نپیوسته و زمان برای انتشار اسناد آن مناسب نیست. تلقی دیگری نه در امتداد نظریه فوق بلکه در کنار آن قرار دارد که معتقد است جنگ ایران و عراق هنوز به نقطه پایان خود نرسیده و هنوز تکلیف مرزها و مسئله غرامت جنگی حل نشده و قوه اجرایی فعلی حاکم در عراق دولت گذار است و معلوم نیست که چه اتفاقی در آینده به وقوع بپیوندد. از نظر معتقدان به این نظریه ما زمانی می‌توانیم در مورد یک اتفاق تاریخی قضاوتی داشته باشیم که دوران آن به پایان رسیده باشد اما دوران دفاع مقدس به جهت ابهامات موجود در مورد مسائل اساسی آن، هنوز به نقطه پایانی نرسیده است. دیدگاهی دیگر به لحاظ حقوقی و سیاسی معتقد است در زمانی خاص و در فضایی سیاسی و اجتماعی تحولی نظامی به نام جنگ رخ داده و با قبول پیشنهاد آتش‌بس و متجاوز شناخته شدن عراق در جنگ، دوران دفاع مقدس به تاریخ پیوسته و دوران آن تمام شده است. برخی دیگر که بر ارزش‌های دینی و انقلابی تأکید دارند، دفاع مقدس را عامل حفظ نظام و انقلاب می‌دانند و معتقدند در جریان دفاع مقدس و بعد از آن ارزش‌ها و حقایق معنوی جنگ بر نسل جدید اثر گذاشته و برای استمرار این تأثیرگذاری دوره فعلی را باید امتداد دوران دفاع مقدس دانست. (۲)

در عرصه تاریخ‌نگاری نیز ما با دو شیوه مواجه هستیم. شیوه اول،

تاریخ‌نگاری باز آفرینی ذهنی تاریخ در زبان است که توسط مورخ صورت می‌گیرد و قدمتی به اندازه شکل‌گیری تمدن بشری دارد. (۱) تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق همزمان با شروع دفاع مقدس شکل گرفته و بعد از برقراری آتش‌بس و پذیرش قطعنامه نیز به صورت جدی تری به آن پرداخته شده است. مورخین جنگ، بعد از این زمان بود که با سوالات جدی تری در عرصه جنگ مواجه شدند و سعی کردند که به کشف حقایق در عرصه دفاع مقدس بپردازند. در این دوران بود که تاریخ‌نگاران به جای پرداختن صرف به جنبه‌های سطحی و روبنایی این پدیده، تلاشی گسترده را برای شناخت جنبه‌های عمیق و نامکشوف مسائل و موضوعات جنگ آغاز کردند.

جنگ هشت ساله ایران و عراق را نه یک واقعه تاریخی بلکه باید به عنوان فرایند شناخت. چون این پدیده تاریخی برخلاف دیگر وقایع که در یک مقطع خاص زمانی بروز می‌کنند و تمام می‌شوند دارای آثاری در آینده است. گرچه ممکن است که به صورت یک روند و جریان تداوم پیدا نکند و حقیقت ماجرا این است که تنها بسط تاریخی جنگ می‌توانست یاری رسان مورخ در شناخت ابعاد و سطوح مختلف باشد.

دیدگاه‌های مختلف در مورد تاریخ‌نگاری جنگ

در مورد دفاع مقدس نگاهی ارزشی وجود دارد اما صرف نظر از این نوع نگرش به جنگ ایران و عراق، در نگاه تاریخ‌نگاران از این پدیده به عنوان یک واقعه تاریخی یاد می‌شود که در یک مقطع زمانی خاص شکل گرفته و مدت هشت سال استمرار آن، تحولات و اتفاقات متعددی را در تاریخ سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی نظام جمهوری اسلامی رقم زده است.

یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری انقلاب و جنگ، حضور نحله‌ای جدید از مورخان در قالب خبرنگاران است. امروز بخش عظیمی از بار تاریخ‌نگاری جنگ توسط خبرنگاران حمل می‌شود. این عده همانند سایر رزمندگان، در عرصه جنگ حضور فعال داشتند و رویدادهای دوران دفاع مقدس را ثبت کردند. در این مقطع با توجه به گسترش فناوری اطلاع‌رسانی ضابط حادثه به صورت صوتی و تصویری، باعث اعتبار بیشتر اسناد این پدیده تاریخی شد و به همین خاطر مراجعه به چنین مستنداتی، فضای مطمئن‌تری را برای تاریخ‌نگاران جهت تبیین وقایع دوران دفاع مقدس فراهم کرد.

گزارش وقایع نگارانه در مورد یک حادثه است و شیوه دوم تبیین و بررسی روابط علی و معلولی حوادث و وقایع تاریخی است. در واقع مورخ با این دو شیوه به اظهار نظر در مورد یک واقعه یا پدیده تاریخی می‌پردازد. این مسئله در مورد تاریخ‌نگاری جنگ نیز صادق است. در عین حال باید در نظر داشت که تاریخ‌نگاری جدید به خصوص از زمان انقلاب به بعد تفاوت‌هایی با گذشته دارد.

شیوه متفاوت تاریخ‌نگاری جنگ

اساساً تاریخ‌نگاری به شیوه نوین، از زمان مشروطه به بعد در ایران پا گرفته است و محققین و پژوهشگران این عرصه به لوازم و اسبابی مجهز شده‌اند که سبک تاریخ‌نگاری سنتی را با تغییر و تحولاتی مواجه کرده است. نکته قابل تأمل دیگر اینکه، تاریخ‌نگاری امروز حتی با تاریخ‌نگاری دوره مشروطه نیز تفاوت اساسی دارد.

تا پیش از این، وقایع نگار صرفاً به متن تاریخی یا شاهدان یک حادثه برای نگارش گزارش خود مراجعه می‌کرد اما در دنیای امروز، تغییر و تحولات زمانه بر مورخ تأثیر گذاشته است. در این دوره با توجه به گسترش امر ارتباطات و رسانه به عنوان یک اتفاق فنی و تکنیکی، اطلاعات و داده‌های تاریخی نیز با کیفیت متفاوت‌تری در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد. طبعاً این تغییر و تحول در عرصه

اطلاعات، تاریخ‌نگاری را متحول کرده و به طور قطع و یقین با توجه به تغییرات جدیدی که در عرصه فناوری و تکنولوژی اطلاع‌رسانی در آینده رخ خواهد داد باید انتظار داشت که مورخان سال‌های بعد با توجه به اینکه افق دید و منظر نگاهی تازه پیدا می‌کنند پرسش‌ها، ابزارها، صورت مسائل، استنتاجات و نتایج تازه‌ای را در عرصه تاریخ‌نگاری داشته باشند.

شناسایی همه ابعاد پدیده تاریخی زمانی شکل می‌گیرد که تمام موجودیت این پدیده در بستر تاریخ مستقبل آشکار شود.

یکی از ویژگی‌های بررسی تحولات دوره معاصر به لحاظ شناخت منابع، پیوستن سندی جدید در عرصه پژوهش است که به تاریخ شفاهی تعبیر می‌شود. تا پیش از این، به خصوص با تلقی سنتی از تاریخ، وظیفه مورخ، نگارش وقایع و حوادث مربوط به عناصر قدرت و هیئت حاکمه بود و تاریخ‌نگار احساس دینی در مورد پرداختن به زندگی و حیات اجتماعی عناصر رده پایین جامعه نداشت و نقش افراد عادی در ایجاد یک پدیده و حادثه، به طور کلی نادیده انگاشته می‌شد؛ اما در دوره جدید، تاریخ شفاهی به عنوان یک روش در عرصه تاریخ‌نگاری مورد توجه قرار گرفته است. مورخ در شرایط کنونی علاوه بر مراجعه به اسناد و مدارک برای درک دقیق‌تر و واضح‌تر چگونگی پیدایش یک رخداد، خود را ملزم می‌بیند که در صورت امکان با تک‌تک افرادی که به نوعی آن واقعه را مشاهده کرده‌اند یا نسبتی به آن رسانیده‌اند، مواجه شود و در قالب چینش پرسش و پاسخ‌ها و تنظیم آن و در کنار هم قرار دادن مشاهدات مشابه از یک واقعه، درستی و نادرستی گفته‌ها را پیدا کند. این موضوع به خصوص در مورد دوران دفاع مقدس بیشتر صدق می‌کند چون مادر مورد جنگ، تعبیری کاملاً مردمی داریم و به همین خاطر نقش مردم در این عرصه بسیار پررنگ است. مهم‌ترین دغدغه‌هایی که در این زمینه وجود دارد، شتاب و تعجیل در ضبط خاطرات شفاهی است چون مشمول مرور زمان می‌شود و امکان فراموشی و از یاد بردن جزئیات وقایع توسط اشخاص وجود دارد و ممکن است که فرد مصاحبه‌شونده به واسطه گذشت زمان، حوادث و وقایع را به صورت جابه‌جا نقل کند که خود این موضوع، نه تنها موجب خلل در بیان واقعه تاریخی است بلکه بر ابهام قضیه می‌افزاید. (۳).

یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری انقلاب و جنگ، حضور نحله‌ای جدید از مورخان در قالب خبرنگاران است. امروز بخش عظیمی از بار تاریخ‌نگاری جنگ توسط خبرنگاران حمل می‌شود. این عده همانند سایر رزمندگان، در عرصه جنگ حضور فعال داشتند و رویدادهای دوران دفاع مقدس را ثبت کردند. در این مقطع با توجه به گسترش فناوری اطلاع‌رسانی ضابط حادثه به صورت صوتی و تصویری، باعث

اعتبار بیشتر اسناد این پدیده تاریخی شد و به همین خاطر مراجعه به چنین مستنداتی، فضای مطمئن تری را برای تاریخ نگاران جهت تبیین وقایع دوران دفاع مقدس فراهم کرد.

چالش ها

در تاریخ نگاری جنگ، ما هنوز با تنوع و گستردگی طیف دیدگاه ها و روایت ها به صورتی که در تاریخ نگاری انقلاب اسلامی ملاحظه می کنیم مواجه نیستیم. اگر کسانی نگاهی انتقادی به مسئله جنگ دارند موضوعات و مسائل مطرح شده از سوی آنها صرفاً در حد طرح سؤال و ایجاد شبهه باقی مانده است و این افراد نه به عنوان پژوهشگر بلکه در مقام یک فعال سیاسی به انتقاد از مسوولان جنگ و انقلاب اسلامی می پردازند و تنها به دنبال مقصریابی برای ادامه جنگ بعد از فتح خرمشهر یا پذیرفتن قطعنامه های شورای امنیت برای آتش بس هستند و به طور کلی ما در این عرصه تاکنون پژوهش جدی با نگاه متفاوت و انتقادی به جنگ نداشته ایم.

نکته دیگر در عرصه تاریخ نگاری جنگ تفوق خاطره گویی بر خاطره نویسی است. ما با پدیده خاطره نویسی از دوره مشروطه آشنا می شویم. در این دوره رجال عصر قاجاری تحت تأثیر مغرب زمین به فرهنگ خاطره نویسی روی می آورند. محصول چنین فرآورده فرهنگی، توجه ویژه مورخان به این گونه آثار برای تبیین و تحلیل وقایع و اتفاقات دوره قاجاریه است اما فرهنگ خاطره نویسی در دوره انقلاب اسلامی و دفاع مقدس از اعتبار گذشته برخوردار نیست و عمده آثار و نوشته هایی که تحت عنوان خاطره در دسترس علاقمندان قرار می گیرد محصول خاطره گویی افراد در مراکز و مؤسسسات فرهنگی است. شیوه خاطره نویسی عمدتاً شامل نگارش روزانه وقایع و حوادث توسط گزارشگر یا شاهد عینی است اما در خاطره گویی، شاهدان عینی، بعد از گذشت چند ماهه یا چند ساله حادثه، آن را روایت می کنند.

از میان نمونه های محدود خاطره نویسی بعد از انقلاب می توان به خاطرات روزانه اکبر هاشمی رفسنجانی از سال ۶۰ به بعد اشاره کرد که روند چاپ و نشر آن به کندی صورت می گیرد و در عین دارا بودن مطالب بسیار مفید در مورد برخی نکات مبهم تاریخ انقلاب و جنگ، بعضاً موضوعات در آن به اختصار مطرح شده است.

خاطره نویسی دیگری که اخیراً عرضه شده، خاطرات روزانه حجت الاسلام جمی امام جمعه آبادان است که در آن اطلاعات مفید در مورد روزهای شروع جنگ و مقاومت مردم آبادان در مقابل هجوم نیروهای عراقی ارائه شده اما محدوده زمانی خاطرات تنها در برگیرنده سال های آغازین جنگ است.

یکی از الزامات کار پژوهشی به خصوص از نوع تاریخی آن مراجعه به اسناد و مدارک موجود است. طبعاً در مورد دفاع مقدس چه در زمان وقوع حادثه و چه بعد از آن، مواد خام بسیاری برای مراجعه مورخ وجود دارد که بسیاری از آنها دسته بندی شده و برخی از آن ها نیز در شمار اسناد طبقه بندی شده و محرمانه قرار گرفته است.

یکی از نکات مهم، وضعیت نابسامان مراکز و مؤسسات اسنادی است. این مسئله علاوه بر اینکه موانع فراوانی را برای بالندگی و رشد تاریخ نگاری در کشور فراهم آورده، حوزه تاریخ نگاری جنگ را با مشکلاتی مواجه کرده است. (۴)

بایگانی اسناد و مدارک، محلی برای مراجعه محققین تاریخ و سایر پژوهندگان است اما ورود نویسندگان و استفاده آنان از منابع و مدارک موجود عمدتاً با دشواری هایی همراه بوده است. یکی از معضلات اساسی در این زمینه حبس اسناد و مدارک است. مؤسسات ثبت و بایگانی و مراکز اسناد به فراخور نگاه سیاسی و نظامی و بعضاً به صورت سلیقه ای بسیاری از سندها را جزو مدارک محرمانه تلقی کرده و از ارائه این گونه اسناد به محققان خودداری می کنند. این مشکل در مراجعه به مؤسسات نظامی به نحو بارزتری نمود پیدا می کند. (۵)

یکی دیگر از مسائل مهم در عرصه تاریخ نگاری جنگ، مراجعه به مراکزی است که عهده دار بایگانی و ثبت و ضبط وقایع مرتبط با جنگ تحمیلی هستند. متأسفانه اکنون بعد از گذشت ۱۹ سال از دوران دفاع مقدس، هنوز سازمان مشخصی برای این کار در نظر گرفته نشده و مراجعین برای امر پژوهش ناگزیرند که بین مراکز مطالعاتی سپاه، ارتش و دفاع مقدس سرگردان بمانند. لازم است سازمانی مشخص فارغ از ساختاری نظامی متولی این قضیه باشد و همه اسناد و مدارک مربوط به دوران دفاع مقدس به این نهاد منتقل شوند تا پژوهشگران به راحتی امکان مراجعه پیدا کنند. یکی از موضوعاتی که می توان به

یکی دیگر از مسائل مهم در عرصه تاریخ نگاری جنگ، مراجعه به مراکزی است که عهده دار بایگانی و ثبت و ضبط وقایع مرتبط با جنگ تحمیلی هستند. متأسفانه اکنون بعد از گذشت ۱۹ سال از دوران دفاع مقدس، هنوز سازمان مشخصی برای این کار در نظر گرفته نشده و مراجعین برای امر پژوهش ناگزیرند که بین مراکز مطالعاتی سپاه، ارتش و دفاع مقدس سرگردان بمانند

عنوان چالشی در عرصه تاریخ‌نگاری معاصر و به‌خصوص جنگ، مطرح باشد این است که در عرصه‌های دانشگاهی به‌خصوص در رشته تاریخ، حد و مرز معینی را برای تدریس این دانش در نظر گرفتند و دانشجویان این رشته می‌دانند که در دروس آنان به حوادث و وقایع و موضوعاتی فراتر از انقراض سلسله قاجاریه اشاره‌ای نشده است. این مسئله یکی از ضعف‌های عمده تاریخ‌نگاری دوره معاصر است. چون به لحاظ دانشگاهی، تاریخ‌نگاری معاصر به عنوان فن مورد توجه استادان تاریخ و دانشجویان قرار نگرفته است و ما متأسفانه در دانشگاه‌ها با بی‌توجهی نسبت به تاریخ‌نگاری حال مواجه هستیم. بنابراین این شیوه تاریخ‌نگاری که یقیناً با شیوه تاریخ‌نگاری سنتی در دوره‌های گذشته متفاوت است به صورت علمی به دانشجویان رشته تاریخ آموزش داده نمی‌شود. بنابراین کسانی که در زمینه تاریخ‌نگاری جنگ فعالیت می‌کنند، این نوع تاریخ‌نگاری را نه در دانشگاه و در رشته تاریخ بلکه به واسطه تجربه و ممارست فرا گرفته‌اند. باید توجه داشت که تاریخ‌نگاری معاصر یا به عبارتی تاریخ‌نگاری حال از موضوعات مهم دانش پژوهان عرصه تاریخ در دنیای فعلی به‌خصوص در مغرب زمین است. به عنوان نمونه می‌توان به کشور انگلستان اشاره کرد که آثار و نوشته‌های علمی مختلفی با دیدگاه‌های متفاوت در مورد ارزیابی عملکرد دولت‌های مارگارت تاچر، جان میجر و تونی بلر به رشته تحریر در می‌آید و زمینه را برای ارتقای دانش سیاسی و آگاهی‌های اجتماعی جامعه فراهم می‌آورد اما چنین اتفاقی در کشور ما کمتر بروز پیدا می‌کند. (۶)

نکته دیگری که می‌تواند یکی از آفات تاریخ‌نگاری جنگ باشد. تفوق نگاه توصیفی است. از ابتدای وقوع جنگ بسیاری بر اهمیت وقوع این حادثه واقف بودند و به همین خاطر برای ثبت، ضبط، نگهداری و بایگانی اسناد و مدارک آن تلاش داشتند (۷). در طول دوران دفاع مقدس با توجه به متولیان که در سپاه و ارتش برای ارائه فرآورده‌های فرهنگی در مورد جنگ وجود داشت، محصولاتی برای ارائه به مخاطبان منتشر شد. طبعاً بسیاری از این آثار به بیان شرح عملیات و پدافند و تک‌نگاری‌هایی در مورد زندگی سرداران شهید و ارائه کارکرد مؤسسات مرتبط با جنگ به عنوان مراکز ستادی و پشتیبانی می‌پرداخت اما بعد از جنگ انتظار این بود که وقایع نگاری جنگ از حالت توصیفی خارج شده و به مسائل پژوهشی و طرح پرسش‌های بنیادی در مورد جنگ و ارائه پاسخ مناسب بپردازد اما فقر آثار پژوهشی در مورد جنگ در این زمینه بسیار آزار دهنده است. از سویی دیگر ما در تاریخ‌نگاری جنگ با نوعی ایدئولوژی و نگاه ارزشی برای مشروعیت بخشی به این پدیده مواجه هستیم. بی‌تردید

دوران دفاع مقدس مقطعی بسیار حساس در انقلاب اسلامی است و بسیاری از حوادث و تحولات آن با توجه به اینکه خاطراتی از رشادت، پایمردی، دلیری، صبوری، توکل، ایمان و ... مردم ایران را زنده می‌کند جنبه ارزشی و اعتقادی دارد. همچنین بسیاری از مؤلفین جنگ نیز با توجه به اینکه واقعیت‌های مربوط به دوران دفاع مقدس را از نزدیک لمس کرده‌اند، نگاهی کاملاً ارزشی و اعتقادی به جنگ دارند. گرچه نگارش کتابی پیرامون دفاع مقدس با داشتن چنین روحیاتی امری طبیعی است اما متأسفانه بعضاً شاهد مقدس‌انگاری در عرصه تألیف کتاب هستیم که استمرار آن می‌تواند باعث ضربه زدن به عرصه تاریخ‌نگاری جنگ باشد. طبعاً در شرایط کنونی با توجه به گذشت سال‌ها از واقعه و شکل گرفتن نسل جدیدی که تصورات مبهمی از دوران دفاع مقدس دارند، بیان وقایع و حوادثی که صرفاً بر جنبه‌های معنوی تأکید دارند برای نسل جدید امری دشوار به نظر می‌رسد چون اساساً نسل تازه با توجه به گسترش عرصه فناوری اطلاع‌رسانی به صورت روزانه در معرض داده‌های مختلف از طریق اینترنت و سایر رسانه‌های دیداری و شنیداری قرار می‌گیرد و با توجه به حساس بودن مسئله دفاع مقدس بسیاری تحلیل‌ها و تفسیرهای موافقین و مخالفین در مسیر بازتعریف مجدد از دوران جنگ تحمیلی هستند. بنابراین مخاطبان که صرفاً به خواندن آثار با تأکید بر جنبه‌های معنوی و اعتقادی عادت داشتند در مواجهه با سوالات و ابهاماتی که بعد از این بروز خواهد کرد دچار تناقضات فراوانی خواهند شد.

پی‌نوشت:

- ۱- تأملی در تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، نشست با حضور هاشم آقاجری، محمد علی اکبری، حمید انصاری و حسن حضرتی، مجله متین، شماره ۱۳.
 - ۲- تاریخ و تاریخ‌نگاری جنگ ایران و عراق، محمد درودیان، نشریه نگین شماره ۱۳، ص ۴.
 - ۳- همایش سال ۸۴، نگاهی به پژوهش‌های صورت گرفته در عرصه جنگ تحمیلی، سخنرانی علیرضا کمره‌ای، (<http://www.sajed.ir/pe/content/view/1721/99>)
 - ۴- سرنوشت مبهم تحقیقات جنگ، مجید مختاری، نشریه نگاه، شماره ۱۵ و ۱۶، ص ۳.
 - ۵- وضع مؤسسات تحقیقات تاریخی در ایران، گفت و گو با عبدالله شهبازی، روزنامه نشاط، ۱۸ و ۱۹/۱۰/۱۳۷۸.
 - ۶- میزگرد تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، نشست با حضور حاتم قادری، عبدالله شهبازی، عبدالحمید معادیخواه، فصلنامه متین شماره ۵.
 - ۷- همایش سال ۸۴، تاریخ‌نگاری جنگ در ارتش ج.ا.ا، سخنرانی، مسعود بختیاری
- <http://www.sajed.ir/pe/content/view/1722/99>